

גרשון שקד התלישות החדשה¹

על י. ד. ברקוביץ והסיפור הא"י

בנוגע לנוף ולאווירה הארץ-ישראלים הנה רחוקה עוד
ראייתנו מהיות בת בית. עוד לא התערינו בה וטרם צועדים
אנו על אדמתה צעד מלא. ואך יש אשר יצלה לאדם איזה
רגע לראות אותם מתוכם ולא מחוץ.
[יעקב רבינוביץ — על הסיפור העברי. אלמנך-מצפה
תר"ץ, ע' 95—96].

— א —

י. ד. ברקוביץ נזהר מלעשות ספרים הרבה. כשם שמיעט בסיפורים קצרים, כן מיעט בסיפורים ארוכים. „מנחם מנדל בארץ ישראל” ו„ימות המשיח” שניהם הם פרי פגישתו של היוצר עם הארץ, ענינם המרכזי גם הוא פגישתם של מהגרים עם הארץ החדשה, וזו בלבד, שכן לאחר גגיבוריו מתישבים בארץ (כגון מנוחין) או יורדים ממנה (כגון מנחם מנדל), חדל המספר לטפל בהם ועוובם לנפשם. גישה זאת אל המציאות מעמידה אותנו על הבדל עקרוני בין מרבית סיפוריו הקצרים לבין יצירותיו הארוכות. על גיבוריו בסיפורים הקצרים עובר משבר של קיום, הם נעקרים משכבה או סביבה חברתית, מבלי להגיע למעגל חדש. דוק! תלישותם אינה חיצונית אלא פנימית, שכן מציאות זו שמתוכה נתלשו קיימת ופועלת בקרבם והם חייבים להתייחס אליה ולהתמודד עמה. לשון אחר: הם נשחקים בין המישקעים הפסיכולוגיים של מעגליהם הסוציולוגיים. כנגד זה קשור המעבר אל הסיפור הארוך ביצירת ברקוביץ בזימון גיבוריו עם הווייה, ששוב אינה עשויה להתמצות באמצעות הסיפור הקצר. אלה אינם עומדים עוד בתוך מצבים דראמטיים שמתוכם מתמצים שרשי חיהם, אלא מזדמנים עם שפע רשמים ואירועים, שלא חדר עדיין לתשתית קיומם. כן אין גיבוריו נבנים (כמו בסיפוריו הקצרים²) מתוך זיקה מתמדת אל מעגליהם החברתיים, אלא הקשר האמיתי שבין חברה לאדם נותק, עד שכל אחד מהם עומד בפני עצמו, בלי שהשניים מגיעים לכלל חדירה הדדית. ממילא משתנה פרצופם הרוחני והצורני של הרומאנים, ושינוי זה יעמוד במרכז דיוני. אפתח ברומאן המאוחר יותר „ימות המשיח”, שהבעיות הנדונות בו עוצבו באורח מעניין ומעמיק יותר מאשר בראשון.

— ב —

בעית המהגר ומצבו הנפשי והחברתי בהתמודדו עם המציאות החדשה מצויים למדי בספרותנו. מספרים ומשוררים, מדורו של ביאליק ובדורות שלאחריו, שמשבר ההגירה היה קרוב ללבם, נזקקים לנושא זה ומעצבים אותו בצורות מצורות שונות³. כדי להיווכח שהנושא הוא מן המצויים ביותר בספרותנו החדשה — די להזכיר כאן מעט מהרבה, כגון י. ת. ברנר (שכול וכשלון, עצבים, המוצא, מהתחלה, מכאן ומכאן), ח. הזו (דרבקי, חבית עכורה) ושנהר (פרוזן, חצר עזובה, על אם הדרך, קב חרובין), יעקב

1 ועיין בנושא זה: ש. הלפין — י. ד. ברקוביץ, ב„עראי וקבע”, תש”ב, ע' 95—112.

2 ועיין (בענין הזיקה החברתית של גיבורי ברקוביץ) ש. הלפין ניתוח „תלוש”, מכון לספרות.

3 מפעל השכפול, ע' 343—376. וכן ד. סרן — „המרחק הנורא”, אבני בוחן, תש”א, ביחור ע' 172—173.

3. ובענין זה טיפל בין היתר, יעקב רבינוביץ במאמר הנ”ל ובמאמר בהרים ג', נ. וש. הלפין בהרצאותיו באוניברסיטה על ספרות ארצישראלית.

הורוביץ („חתולתי הלבנות“), ש. צמח (אדם שלם, שנה אחת⁴). יתר על כן, הרומאן „תמול שלשום“ לש״י עגנון אינו, מבחינה מסויימת, אלא רומאן של הגירה שנושא העיקרי, כנושא הסיפורים הנ״ל, היא בעית השתרשותו של מהגר בארץ חדשה. הלה, יצחק קומר, נושא עמו סולם ערכים, דרכי תשובה ונוהג וזיקות-יסוד, שטופחו בארץ המוצא ואינם מתאימים לתנאים החדשים.

אחת מן הבעיות הספרותיות העקריות, שלפניהן עומד בעל סיפור המהגרים, היא בעית האיוון בין עיצוב הרקע לבין עיצוב האדם. במלים אחרות, מצב ההגירה מגלה לפני הגיבור רקע, מקום, נוף, שכבות חברתיות, שבטים ועדות עד שהוא עצמו בטל בששים ריבוא של מראות חדשים המתגלים לעיניו. ואם סיפור „הרקע“ עשוי לעמוד בפני עצמו הרי מתגלים הקשיים משמבקש היוצר לאזן בין הרקע לבין זיקתו של הגיבור אליו ולעצב את הזיקה ההדדית בין התנאים החדשים ל„אדם הישן“, החייב להתחדש. רבות הסכנות הרובצות לפתח נסיונות-איוון מעין אלה, והן גורמות לעתים קרובות לכך, שהיצירה אינה מגיעה לכלל אורגאניות, והאדם ורקעו נשארים רחוקים זה מזה, עד שההתרחשויות הפנימיות והחיצוניות מתנהלות זו בצד זו, בלי ליצור אחדות ספרותית אמיתית.

האיוון בין הצד הפסיכולוגי לבין הצד המסעי-חברתי ברומאן ה„הגירה“ הוא מורכב ביותר ברומאן הגירה ארץ-ישראלי, שכן מצב הגירה זה „סגולי“ הוא ושונה מדרכי ההגירה של כל אומות העולם⁵). הגירה לא״י אינה הגירה בלבד אלא גם עליה. סיפוריה אינם סיפורי מגורשים והרפתקנים המבקשים מולדת חדשה, עושר ואושר, כי גיבורי הסיפורים ויוצריהם רואים עצמם מעין הגשמה היסטורית של תקוות הדורות. גיבורי ההגירה היהודית הם חלק בתהליך היסטורי-אוטופי ובאים ארצה לבנותה, להיבנות בה ולהגשים בחייהם חזון „אחרית הימים“. ממילא נכנס לכל סיפור מעין זה יסוד אוטופיסטי העשוי ליצור מתח פאתטי רב-משמעי מחד גיסא ופער טראגי בין החלום הגדול והקדוש לבין הגשמתו החילונית מאידך גיסא. שלושה מיכונים קיימים אפוא ברומאן ההגירה היהודי (ישראלי), והם: א) עיצוב דמותו האינדיבידואלית של הגיבור המתמודד עם בעיות הארץ, ב) הגיבור כנושא רעיונותיה ודרכי חשיבתה של החברה העומדת בין חזון אוטופי לבין הגשמתה, ג) הגיבור-הנודד המגלה בנדודיו את המציאות החברתית והנופית של הסביבה החדשה (הגיבור כ„עין רואה“ של המחבר).

ש״י עגנון, למשל, הצליח ברומאן „תמול שלשום“ למזג בין מיכונים אלה ולאזן בעיקר בין העיצוב הפסיכולוגי של הדמות המרכזית לבין עיצובו המפורט של הרקע החברתי. עולמו האישי של יצחק קומר הותנה, הוגבל והותווה על-ידי צור מחצבתו. יחסיו אל סוניה האשה ואל יפו העיר מיועדים לכשלון בשל הניגודים שבין הרגלי המוצא וערכיו לבין המציאות החדשה. זיקותיו אל יפו ואל סוניה אינן מקבילות בלבד כי אם גם ממוזגות זו בזו, עד שנטישתה של הראשונה אינה אלא עזיבתה של השנייה, וכשלונו בעניינים שבינו לבין בת המציאות הרופפת החדשה, הוא גם כשלונו בעניינים שבין אדם לבין מקומו החברתי; הא בהא תליא, והתועה בדרכי גבר בעלמה אינו מסוגל לבנות ולהי-בנות בארץ החדשה, ומתאכזב מן ההגשמה הציונית ומעצמו כמגשים. כוחות המסורת הפועלים בתוכו מנעו ממנו להכות שרשים במציאות החדשה ושיבתו אל „בית-אבא“ נמנעת על-ידי עולם-הערכים החדש, שכבש לו מקום של כבוד בנשמתו. זיקותיו אל ירושלים ואל שפחה משמשות בערבויה, וכשלון נשואיו הוא כשלון שיבתו. נמצא אפוא, שמיווני העיצוב מתמזגים בדמותו של הגיבור. נודותו מותנית במצבו הנפשי וזה מותנה בה. קומר נזקק מתוך הכרח טראגי לשני העולמות והוא נקרע ביניהם; גיבורי ברקוביץ אינם מגיעים לידי אותה שלמות, משום שאינם מתיחסים אל עולם ערכיהם ואל מציאותם באותה החלטיות

4 משוררים „עולים“ הם, למשל, י. צמח, ד. שמעוני, י. פייכמן ועוד.

5 ומבחינה זאת, עשויה להיות מאלפת השוואה בין סיפורי ההגירה לאמריקה (כגון כרת, אורח מקוולוב) של הספפר לבין סיפורי ההגירה לארץ-ישראל.

טראגית. קשריהם אל הארץ אינם בעיתיים משום שאינם מגיעים לכלל מגע אמיתי עמה, ויחסם אל עברם הוא נוסטלגי בלבד. הם היו ונשארים תיירינס, שהארץ לא נעשתה בשר מבשרם ורוח מרוחם. זאת ועוד: תקפה של המסורת היהודית נתמעט בתוכם והם מוצאים תחליף לה בסביבתם החדשה בתנועת העבודה, הנראית בעיניהם מעין הגשמה חילונית של החזון הדתי, משנתגשמה האוטופיה נמדד המעשה החילוני בארץ באמת-המידה של החלום שהיה למציאות. המציאות החברתית נמדדת איפוא באמות-מידה מצויות ולא רצויות. אך דא עקא, שהתביעה הסאטירית של הרומאן הביקרתי מתמעטת ככל שהפער הסאטירי בין מצוי לרצוי קטן יותר, ומכיוון שהאידיאל הסאטירי מצוי במציאות עצמה, מתרופפת המתחיות הסאטירית והסאטירה מתיחסת לענינים מוגבלים, בני זמנם ומקומם בלבד. הסופר חדל מחיפוש מגרעות באדם כאדם, לאור אידיאל אנושי אוטופי שמעבר לסביבתו הקרובה, ומתגדר בפגמים הקטנים של מציאותו הקרתנית. הנמכת הגובה האידיאלי של התביעה הסאטירית היא מן הסימנים המובהקים ברומאנים של ברקוביץ ושל הסיפורים הארצישראלים ב„דורותיו“, משנות השלושים ועד שנות החמישים, ועד בכלל. מאז ועד עתה נמדד ה„ישראלי החדש“ בקריטריונים של רצוי-מצוי (ובעיקר אמות המידה של תנועת העבודה⁶) ולא בקריטריונים של רצוי ובלתי מצוי (כאלה של הסאטיריקנים הגדולים).

האפותיאווה למצוי הרצוי (הקיבוץ) והביקורת על המצוי הבלתי-רצוי (הזעיר בורגנות, ספסרות וכר) משמשים איפוא בערבוביה ביצירתו של ברקוביץ, וקובעים את אפיה האידיאולוגי והספרותי. ברם „ימות המשיח“ אינו רומאן מסע ותווי בלבד; אדרבה, היסוד המבטיח את חליות היצירה הוא פסיכולוגי מובהק, שאינו שונה בהרבה מזה המעניק אחרות ל„תמול שלשום“. השוואה בין השניים עשויה להיות מאלפת. התפתחות היחסים שבין ישראל מנוחין לבין יהודית גורדון היא כחוט השני, המחבר את החוליות האפיזודאליות של הסיפור. זיקתו הבלתי-אמצעית של מנוחין אל יהודית גמנעת על-ידי חינוכו המסורתי. עברה של יהודית, נישואיה לגוי וחיי אהבתה המזורים עומדים כחיץ בינה לבין מנוחין ה„פוריטאני“, שרשרת החוויות של הגיבור, המבטאת יחס זה, מוצגת על-ידי המספר בדברים הבאים:

„בהיותו אף הוא מחונך בבית יראים ושלמים, במסורת רבנית, קשור עד היום בנימי נפש כמסורת אל העולם הישן האדוק, נעשה לו עולם זה פתאים זר ונמאס, עד כדי תעוב. הלא עולם זה עצמו, החנוט והמעביש מזוקן הוא שגרם לכשלון חייו — הוא שצר את צורתו וקבע את אפיו העלוב, המשעמם, הבלתי מוכשר לחיים. לא לחינם הוא רואה את עצמו בחלומות הלילה הקשים, כשבלבו מדוכדך ביותר, בבית הכנסת הישן של מולדתו בין יהודים מעוטפים בטליתות בלא כובע בראשו“⁷.

מי שמכיר את עולם המוטיבים של עגנון (בית הכנסת הישן), גיבוריו (חוסר ההסתגלות והפעילות), ואפילו את דרכי העיצוב שלו (החלום), לא לא יקשה עליו למצוא כאן מקבילות ברורות. בשני המקרים („ימות המשיח“ ו„תמול שלשום“) נראית המסורת כעין קופת שרצים, שקומר ומנוחין אינם יכולים להיפטר ממנה, משום שהיא מונעת מהם את חירות המעשה. גיבורו של עגנון הוא אילם ובלתי-מודע, גיבורו של ברקוביץ — דברן ומודע, ואפשר לאמור שדברנותו ומודעותו מעניקות לו פתח־פה ופתרון־סבך המאפשרים לו ליישר את ההדורים באמצעות נוסחאות מתאימות וכינויים נכונים. משנטל מיהודית כינוי של יסכה, נטל ממנה כביכול עוקצה, והכל בא על מקומו בשלום. מנוחין מכיר במצבו, מתפטר עם המציאות החילונית ומוצא תחליף לקשריו אל המסורת ב„חבורה החלוצית“ המגשימה בעולם החדש „עקרונות מוסריים נעלים“⁸.

אולם הפשרה עם המציאות החילונית מפשרת את היצירה ומשטחיתה. קומתו

6 כנון גיבוריו 5 א. סנד.

7 י. ד. ברקוביץ — ימות המשיח, ע' שפח.

8 שם, שם, ע' תנ"ו.

הרוחנית של הרומאן הפסיכולוגי מתנמכת והמיכוונים השונים, המרכיבים את רומאן ההגירה, מתפצלים. כשם שקטביות קומית גדולה היא תנאי לרמה קומית נאותה בסיפור. כך מהווה קטביות טראגית גדולה תנאי לרומאן פסיכולוגי מעמיק. החלשת הקטביות הטראגית ב"ימות המשיח" גרמה להנמכת קומתו של הרומאן וגיבוריו אינם נלבטים שוב. בסבך בעיות מטאפיסיות חסרות מוצא אלא נתונים בפרשת דרכים, שדי בהכרעה מודעת כדי לצאת ממבוכיה. הרומאן של י. ד. ברקוביץ הוא אבן-דרך בתולדות הסיפורת העברית, מסיים תקופה ופותח תקופה חדשה. ברקוביץ מסיים (ברומאנים שלו⁹) את פרשת הסיפור הפסיכולוגי (מיסודם של ברדיצ'בסקי, ברנר, שופמן, גנסי, ברקוביץ) ופותח בפרשת רומאן ההווי השלטת בספרותנו עד היום¹⁰).

— ג —

פיצול המיכוונים ברומאן ההגירה יצר צורת רומאן היבירדית ובלתי אורגנית. הפרוטאגוניסט הוא זר ונכדי לסביבותיו, בלי שזרותו מגיעה לכלל ביטוי פסיכולוגי. זוהי זרות שמקורה בחוסר מגע ולא במגע שניתוק בעקבותיו. נכר, שלא זה בלבד שהוא נעלם מעיני הגיבורים, אלא במידה רבה גם (וכאן הקוץ שבאליה) מעיני המחבר. מנוחין הוא גיבור שעברו עליו כל גלגוליהם של גיבורי הסיפורים הקצרים. בהיותו תלוש מן העיירה היהודית המזרחית הוא מתגלגל מערבה, ומשם — לעולם החדש, עד שלבסוף הוא מגיע לקץ מסעו על פני הגלויות — לארץ ישראל. מסעותיו ומסותיו אינם גיאוגרפיים בלבד אלא מלווים לבטים אידיאולוגיים, טלטולים נפשיים ומאבקים אישיים וחברתיים. כל אלה מופיעים בסיפור מתוך השלכות תכופות לאחור, כדי להאיר את הווייתו של הדמות מתוך התפתחותה. ניכרים בגיבור סימני אינטלקטואליזם מובהקים, ובדרך כלל הוא דמות ראציונאלית, שמניעה ומעשיה נשקלים במאזני השכל. ההתנהגות הבלתי ראציונאלית של הדמות כלפי יהודית¹¹ היא בחינת יוצא מן הכלל המלמד על הכלל, התפרצות יוצאת-דופן הבאה על תיקונה במהרה. נמצא אפוא, שבדמות זאת ממשיך המספר בדמויות תלושיו "תלוש" ו"כלי זכוכית", שנתגלגלו לארץ חדשה ומבקשים להכות בה שרשים. אך ברקוביץ, כאמור, ניתק עלילה זאת משורה ארוכה של עלילות משנה, המתחסות אמנם בצורה זו או אחרת לעלילה המרכזית, אך אינן מתמזגות עמה לכדי שלמות ספרותית אחת. אין הרומאן עוקב אחרי השינויים הפנימיים החלים בנשמת הגיבור עקב מעמדו כעולה אלא חושף ענינים רבים שלגביהם אין הפרוטאגוניסט פנים שונות לרומאן: אלא "עין רואה". מבחינה מסוימת, אין "ימות המשיח" אלא אוטופיה ציונית בהמשך למסורת של א. א. קבק, לוינסקי ולבונטין; מבחינה אחרת זהו רומאן של הווי, המעביר לעיני הקורא את הווי הפזורה האמריקאית ואת הווי ארץ ישראל החדשה. לצורך זה מעביר המספר את "העין הרואה — מנוחין" לארכה ולרחבה של הארץ ומגלה באמצעותו תופעות התישבותיות, חברתיות, מפלגתיות ונופיות. גיבורו מגלה ודן תופעות אלה לכף זכות או חובה בהתאם לאמות המידה של אידיאל ההתישבות. סיפור התישבותם של המהגרים האמריקאים מביא את המספר (וגיבורו) לצורות ההתישבות השונות: המושבה (שאננה) וגיבורה חנא הריס), המושב (הגיבור: דוברוב), הקיבוץ (הגיבורים: עמוס והגב' זקהיים), והעיירה (עפולה), תל-אביב (משפחת גורדון ומשפחת אישטוב) וירושלים (רבינטשיק). צורות אלה מתוארות ונדונות כשהקיבוץ נמצא בראש סולם הערכים העיר — בתחתיתו.

ריבוי הפנים של הרומאן הוא עושר השמוד לו לרעתו, משום שאין אפילו הווי חברתית אחת המגיעה לידי מיצוי כלשהו, והמגע בין הגיבורים לבין ההויות השונות הוא מגע מקרי, חיצוני ומוסדי. משל לקבוצת תיירים העוברת-חולפת על פני ארץ ומכירה קליפתה ולא את תוכה. המספר נוטל את הקליפה וזורק את התוך (או אינו מגיע אליו

9 איננו מתכוונים כאן לדיוק כרונולוגי, שכן מבחינה זו התופעה היא מוקדמת הרבה יותר.

10 ואינו רומה הרומאן החברתי לסיפור הקצר שחוקייתו שונה.

11 שם, שם, ע' שעבשענ.

כלל). ומשום כך מגלה צבעים זוהרים ואפלים וצורות בולטות בלבד; עד שהעולם נראה כישות נלעגת או כחזיון־אור. זאת ועוד: המחבר מעביר חתך דרך מפלגות הארץ בשנות השלושים מתוך כוונה בולטת לנגח את המפלגה הרביזיוניסטית (בר־גירא, גוש חלב) ואת השכבות האזרחיות־בורגניות ולשבח את מתנגדיהן; עד שנדמה לעתים שאין זה אלא רומאן מגמתי־אקטואליסטי, שאין לו בעולמו אלא מאבק חברתי ישיר בלבד. התפיסה הורחבה גם ביחס לרמויות המתישבות, שגם הן בנות שכבות חברתיות רבות מאוד, כגון: אינטליגנציה נאיבית־למדנית (צדרבוים), מהפכנית־בונדיסטית (דוברוב) ובני נוער אמריקאי (עמוס ושולמית). גם ההנחות הכאראקטרולוגיות אינן אורגאניות, ולצד רמויות סבוכות ורבגוניות, כגון מנוחין, יהודית גורדון, דוברוב ועמוס מופיעות רמויות נאיביות עממיות חרדת־כונניות כגון הריס, צדרבוים וגב' זקהיים וקאריקאטורות רבות (רבינטישיק אישטוב, בר גיורא וכו'); וכאמור, זוהי רבגוניות החולפת על פני שטחים בלי לצלול למעמקים, כשהתערובת בין רומאן ההווי „המעורב“ לבין הרומאן הפסיכולוגי הגרעיני אינה הופכת לתרכובת.

— ד —

ההבחנה המוחלטת שבין גיבורים אידיאליים ולקאריקאטורות שפלות קובעת ממילא את עולם הערכים של הרומאן. אמת־המידה שבה מודד ברקוביץ את ארץ ישראל החדשה היא זו של תנועת העבודה, שנעשתה לו לברקוביץ ולכמה מממשיכיו מה שהיתה ההשכלה האירופית לספרות ההשכלה, והחסידות העממית — לניאורומאנטיקה של שנות התשעים. גיבוריה של תנועה זאת, כגון חנינא הריס¹² (גלגול של א. ד. גורדון) ואנשי רמת גדעון הם אבות הקדושה ומתנגדיה הם אבות הטומאה. ברקוביץ מרמז אפילו, באמצעות הרהוריו של גיבורו הראשי, כי תנועה זאת היא המגשימה הלבדית של הרעיון המשיחי. „אם כה ואם כה תהיה צורת חייו החיצוניים בארץ, הנה חייו הפנימיים יהיו קשורים כאן ברוח הנעלה וביסודות המוסריים, שחבורות סגולה אלו מבססות עליהם את כבוד העם המחדש“¹³. האפותיאוזה הבלתי מסויגת של תנועת העבודה נובעת ממעמד המתבונן של הגיבור. אין גיבורי ברקוביץ צומחים בתוך תנועה זאת כגיבוריהם של ברנר, רייכנשטיין, מלך, סנד, נתן שחם וי. מוסנזון אלא מתבוננים מן החוץ בהוויה הנערצת והמהוללת, ומשום כך זו נשארת טלית שכולה תכלת, ללא רבב, מקור להתעלות ולהתרוממות לאדם העומד מחוץ לתחום הנכסף.

אחת ההשוואות המתבקשת כאן, היא זו שבין „ימות המשיח“ ו„מנחם מנדל בארץ ישראל“ לבין „חדווה ואני“ של א. מגד (ואין רומאן זה אלא מיצג משובח המעיד על יצירות אחרות). סיפורו של מגד, כאלה של ברקוביץ, חדור הערצה לאורח החיים הקיבוצי ולערכי תנועת העבודה (והוא הדין במחזהו „איי לייק מייק“). אך שלומיק, כמנחם מנדל ומנוחין, עומד מחוץ לתחום הנכסף, כמותם הוא תייר בגיהנום של מטה, במבוכי העיר, ונכסף לגן העדן האבוד. מגד, כברקוביץ, אינו מעצב, משום כך, את הלבטים האמיתיים האנושיים של גיבוריו בתחומם שלהם (בעיר ובכפר), אלא את היחס הביקדתי־השלילי או החיובי־הנוסטאלגי אל תחומים אלה בלבד. הזיקה הנוסטאלגית או הביקדית אל המציאות המעוצבת אינה מאפשרת הכרת אמת של התחום המעוצב, ומשמעביר ברקוביץ, את בני תל־אביב כבני מרון במסיבה הנערצת לכבוד מנוחין¹⁴, אין הגיבור מכיר אלא שורת קאריקאטורות, כשם שגיבורי מגד ושחר (כדוגמה שניה¹⁵) מכירים קאריקאטורות בלבד.

המצע החברתי אינו מאפשר איפוא עיצוב הומאניסטי ראוי לשמו, משום שהמחברים רואים אורות וצללים בלבד¹⁶. הרומאן האפסיכולוגי, שענינו הוא יותר בפרישתם של

12 שם, שם, ע' ש.א.

13 שם, שם, ע' ת.נ.

14 שם, שם, ע' רז ו־ל.ו.

15 ועיין „ירח הרבש וזהוב“ 75. שחר, ע' 89—112.

נופים חברתיים מאשר בעיצובם של בני אדם והמודד גבורים באמת-מידה של רעיון חברתי, הוא חוליה מרכזית בתולדות ספרותנו¹⁷. הפאתוס החברתי של ספרות "הביניים" ושל הספרות הצעירה (ובעיקר ברומאן ובמחזה) אינו מחדש כאן אלא ממשיך מסורת ישנה, שקדמה בהרבה גם לי. ד. ברקוביץ, שהתנאים שעיצבו את יצירתו דומים לאלה שעיצבו יצירת קודמיו ויורשיו. מסורת ספרותית זאת אינה ניכרת בתמאטיקה בלבד אלא בעיקר בדרכי העיצוב. רוב המספרים נזקקים כמותו לטיפוסים ולא לדמויות בעלות תווים אינדיבידואליים. חלק הארי של גיבוריהם הם עדיין בחינת תיירים וסיירים בעריה, מושבותיה ושכונות העוני של ארץ ישראל החדשה. גיבוריהם של ח. ברטוב, יהודית הנדל, מ. אוהל, יהושע בריוסף, שמיר (בסיפורי עליה ועולים שלהם) ואחרים, לא יצרו זיקה חברתית אמיתית אל סביבתם. הרקע החברתי לא נעשה דבר המובן מאליו. במידה שהיצור האנושי עשוי לפעול בתוכו, בלי להיות שופרו בלבד. ס. יזהר הוא מבחינה זאת יוצא מן הכלל המלמד על הכלל, שכן גיבוריו (מאפרים ועד צבילה ועד גיבורי "ימי צקלג") נאבקים כדי לשמור על ציונים בתוך המציאות החברתית, והנושא המרכזי של סיפוריו הוא: שמירת הצביון הפרטי בעולם הערכים, שגיבוריו מאמינים בו (עד ל"ימי צקלג") באמונה שלמה. בגילויים האחרונים בספרותנו הצעירה כ"עירום אתה" למשה שמיר, "מקרה הכסיל" לאהרון מגד, "יתד לאוהל" לשלמה ניצן, ניכר מאבק עמוק (שהצלחתו, כפי שנראה, דרמשמעית מאוד) כדי להשתחרר מעולם הערכים של תנועת העבודה. משה של שמיר מנסה לשבור את הלוחות ולהעמיד את האינדיבידואליות שלו כנגד הצווים הערכיים של התנועה; הכסיל של מגד תועה בדרכי החיים ומחפש אחיה חדשה; שאוליק של ניצן מבקש לחיות ללא זיקות כל שהן. אך כל האנטיתיות הללו עדיין מתיחסות לתיהו היסודית ואינן מסוגלות להשתחרר ממנה. דיוקאן כאן מתקרבת הספרות הצעירה למקום שברקוביץ יצא ממנו. גיבוריה שוב אינם נלבטים בין הפשטות ומוסדות אלא בין כוחות וערכים חברתיים שנעשו חלק אינטגרלי משמטתם. בתלישותם החיצונית ניכרת השתרשותם הפנימית, כשם שבהשתרשותם החיצונית של גיבוריה העבר או של חלק גדול מגיבורי ההווה, ניכרת התלישות.

שני הסיפורים הארוכים של ברקוביץ עומדים איפוא בשער של תקופה "חברתית" חדשה, שהחזירה אותנו אל תקופת ההשכלה, בספרותנו. התלושים בסיפוריו הקצרים היו עקורים מסביבה שהיתה חלק מאישיותם, התלושים בסיפורי הארוכים הם עקורי רקע שלא חדר כלל אל נשמתם. משום כך היו הכרעותיהם של גיבוריו שם הכרעות

16 מבין הסופרים בני דורו של ברקוביץ ובני "דור הביניים" כראי להשוותו, למשל, לסיפורו של א. ברש — "גננים", שנס בו אין היסוד הפסיכולוגי מתרכב ברקע החברתי, ומצר שני ניכר מצע חברתי רומה לזה של ברקוביץ במחזה שפורסם ב-1932; כוונתי ל"מן המיצר" של א. אשמן, המציג זה מול זה, איריאליזם חלוציים וקאריקאטורות זעיר-בורגניות.

17 כוונתנו לקו רומינאנטי כגון זה המופיע בסיפורים הא"י של ברש, צמה, ביסטריצקי, יערי, חנני ואחרים (סיפורי ההווה וסיפורי העליה). לצד קו רומינאנטי זה מסתעפים קווי משנה רבים מאור. לצורך נושאנו יש ענין בשתי הצהרות של שני חוגי "צעירים" שנתפרסמו בשני בטאונים, "אקסקלוסיביים". בשתי הצהרות בולט הפאתוס החברתי וההזדקקות המודעת לנושא הקיבוצי. כוונתנו (15) "ילקוט ירושלמי לרברי ספרות", הוצאת אחיאסף תש"ב (העורכים: י. זרחי, ע. מנחם, ח. תורן. בין המשתתפים: ב. י. פובלי, ח. תורן, מ. המרי, מ. שלגי, י. זרחי, מ. בסוק, ב. מררכי, ש. קרמר). ההצהרה מסתיימת: "ונחשוב הרבר לשבחם של הסופרים הצעירים, שעם כל ריבוי אפניו בעתם פועם לבם בשעה זו בהלם אחר — ירושלים והנהגה. אות הוא שהרור החרש בספרות לא נתלש ממקור חיותו וכו". (2) "ילקוט הצעירים" שיצא בת"א תש"ו, קובץ ג' (בין המשתתפים: מ. שמיר, י. מוסנזון ונ. שחם). "שיחת הריעים" הפותחת מסתיימת במשפט הבא: "לא יהיה מעם ללחם שהעלינו מן הארמה ולא יהיה אור למרורות שהבערנו בראשי ההרים — אם לא יהיו כולם קורש לנאולת ישראל". ברזח זאת מפרסם שם מ. שמיר מסה בשם "עם בני דורו".

פנימיות שבין אדם לעצמו והכרעותיהם של גיבוריו כאן — חיצונית, שבין אדם לאי-דיאות, מוסרות ושכבות. מכאן גם ריבוי התיאורים המופשטים, הכלליים והסיכומיים בסיפוריו הארוכים, כנגד שלטון החזיון והמצב הממשי באלה הקצרים, הרחבות המטושטשת של הפרספקטיבה מכאן וצמצומה החיובי מכאן. מספרינו הצעירים, שהלכו תחילה בדרך הסיפור החברתי, חוזרים לאחרונה אל הסיפור הפסיכולוגי. משנעשה קיומנו הערכי בעיני, חדל האדם להיות ביטוי של תבניות מוכנות, וחוזר ועולה על הבמה במלאות אנושית גדולה יותר.

— ה —

התלישות החדשה ניכרת היטב בסיפור „מנחם מנדל בארץ ישראל” וכוללת כאן הרבה יותר מאשר ברומאן „בימות המשיח”. מתבקשת ההשוואה בין מנחם מנדל המקורי לבין מנחם מנדל החדש. גיבורו של שלום עליכם, התלוש הטוטאלי, אינו עקור כלל מן ההווה שמתוכה צמח. הוא אינו אלא ביטוי עליון של מציאות זאת, בשר מבשרה גם כשהוא נפרד ממנה לכאורה. אין ביצירת שלום עליכם מן הסאטירה משום שגיבורה ויוצרה מקבלים את הדין מתוך רזיגנאציה. היוצר מקבל את הדמות ואת קרקע צמיחתה ואינו מתקומם כנגדן. קב הביקורת ביצירה זאת אינו מכוון אל הדמות אלא אל התנאים החברתיים, דהיינו אל תנועת האורבאניזאציה המזמנת יהדות קרתנית עם מציאות קאפיטאליסטית, שהיא למעלה מכוח השגתה, ושעמה היא נתבעת להתמודד. ברם, קרתן זה הולך וגדל בין יהודים־אחים, שגורלו גורלם, ודרך־חשיבתו דרכם. הקטביות ב„סיפור האיגרוני”, שבין שיינה שיינדל לבעלה, אינה ניגוד אלא הארה דרצדדית של מטבע היהדות הקרתנית, שתלישותה ושרשיותה מקורן אחד ושכוח התגברותם של תלושיה שואב מן השרשיות המלווה אותם גם אל מחוץ לקרקע צמיחתם. בצדק אומר א. קריב על דמותו של מנחם מנדל באספקלריה של י. ד. ברקוביץ: „אילו הכרנו את השני בלבד, שהמציאות האובייקטיבית צדורה היטב בקולמוסו, היה שמו מתנוסס בין אנשי המסעות המפורסמים, אך לא היה נתון בפנינו כסמל ושם דבר”¹⁸.

סימן לשינוי זה שעמד עליו קריב הוא בהיסט שחל ב„מנחם מנדל בארץ ישראל” מבחינת הכוחות ה„מתנגשים” ביצירה. סיפורו של ברקוביץ אינו סיפור־איגרוני המאיר נושא אחד משתי זוויות־ראות אלא סיפור חר־זוויתי, אוסף אגרות שמנחם מנדל מריץ לאשתו מן הארץ הקדושה. נקודת המוקד עברה אל המאבק האידיאולוגי שבין האבות (מנחם מנדל וכפילו שווארצאפפל) לבין הבנים (בני העמק וביחוד משה הירשיל בן מנחם מנדל). מנחם מנדל וחברו עומדים כאילן זה מחוץ לתחום ונופם נוטה לתוך התחום, בלי שיכו שרשים של אמת בתוכו. סופם שהם רואים את הארץ בעיני בניהם ואין תל־אביב לדידם אלא המשכה של אודיסה ונייריורק, ש„מנחם מנדלים” עשויים להרגיש בה כדגים כמים, בעוד שרק בעמק חלה המהפכה החברתית המבשרת את קצם שלהם. האבות כאן מסכימים בלבם לחיסולם, בלי שהם עצמם מסוגלים להתחסל ולקום לתחיה כבניהם. מנחם מנדל של ברקוביץ „חציו מנחם מנדל הנושן וחציו בעל תשובה השובט בשבט לשונו את המנחם מנדלאות”¹⁹, והוא בודק בציציות המציאות הישנה (היא תל־אביב) באמות־מדה של המציאות החדשה (עמק יזרעאל). האבות מקבלים כאן שעור־בניהם ללא מאבק, אך אינם מתערים במציאות החברתית שיצרו בניהם, ושאת שעור־בניהם קיבלו על עצמם. גיבורי ברקוביץ חצויים איפוא בין הוותים לבין תודעתם החברתית, בלי שסתירה מהותית זו תגיע לידי עיצוב פסיכולוגי משכנע. הסתירה בין מצוי לרצוי מצויה כאן בתוך המציאות ומביאה (כאמור) לצמצום הפער הקומי: לא סאטירה חברתית נוקבת תהומות ולא כניעה הומוריסטית בפני הקרע הנצחי בתשתית המציאות, אלא ביקורת לוקאלית קטנה ופאתוס רב המתחסס בהערצה אין־סופית אל הוויות קיימות. מכאן ריבוי הסאטירה האקטואליסטית־מקומית, כגון זו המתייחסת אל

18 א. קריב: „עיונים”, ע' 20.

19 א. קריב: „עיונים”, ע' 201.

מצב הדיור בתל־אביב (ע' קמה), עירית ת"א (ע' קע), הפרדסנות וכו'; ומאידך גיסא — ההלל הפאתטי לקיבוץ, (ע' צ—צט), למושב (ע' קיח) ולחלוץ (ע' קכד). בדרך זאת נעקרת הדמות המרכזית מן המציאות המצויה והרצויה כאחד, בניגוד לגיבור המקורי שאינו מבקר חברתי או אידיאליסט פאתטי, אלא מזדהה עם הוויתור וכל ביקורת עליו מתיחסת אליו ואל צור מחצבתו כאחד.

— 1 —

הסאטירה החברתית של הספרות הצעירה בביטוייה הסיפוריים והדרמטיים אינה שונה בהרבה מזו של ברקוביץ. אף היא שבוית לוקאליות אקטואליסטי ומבליעה פאתוס חברתי (שוב משל תנועת העבודה) נסתר. גם היא מכוונת את חיציה כלפי ספסרי תל־אביב ומשכיליה ומרמזת על גדולתה של ארץ ישראל העובדת. יתר על כן, בעשר השנים הראשונות לאחר הקמת המדינה היו גם גיבוריה (מסיבות שלא כאן המקום לדבר עליהן), לעתים קרובות, בחינת תיירים תמהוניים בארץ חדשה.

אין לדעת אם אנו עומדים בפני שינוי ממשי בהתפתחות הסאטירה שלנו („מקרה הכסיל" מרמז על כך). אולם נהיר לנו שרק כשרון גדול עשוי לחדור אל תוכה של הויתנו, הזורמת ומשתנה חדשות לבקרים, ולתת לה ביטוי מלא.

י. ד. ברקוביץ הוא מחשובי המספרים שלנו, והעלה במיצוי מזהיר את ההוויה החברתית הישנה ואת גיבוריה; אך משהציץ לפרדס הגדול של הרומאן החברתי בהוויה ישראלית, שגיבוריו לא היכו בה שרשים, נפגע. עם זאת הוא בין מניחי המסד לרומאן החברתי הישראלי, שלמרות ליקוייו שימש דרך־ביטוי עיקרית לאחת מן התקופות החשובות ביותר (והיפות ביותר) בתולדותינו.